

Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 524 oldal.

Kósa Lászlónak az Akadémiai Kiadó által megjelentetett új tanulmánykötete válogatás az elmúlt csaknem harminc év (1981–2010) terméséből. A kötet huszonöt tanulmánya javarészt az 1990-es évekből származik, amikor több évtizednyi szünet után ismét előtérbe került hazánkban az egyháztörténet-írás. Kósa a folytonosság megszakadása miatt olyan – egykoron magától értetődő – fogalmak tisztázásával kezdi a *Bevezetést*, amelyek világossá teszik az olvasó számára, mit is jelent például a keresztény–keresztyén szóhasználat a magyar kultúra katolikus–protestáns tagoltsága szempontjából. Már maga a keresztény–keresztyén kettősség is magyar sajátosság, más nyelvekben nincs párja, használata kifejezi a felekezethez tartozást (katolikus vagy protestáns). A tagolódás nyelvi mezején túl a szerző a magyar múlt mély megosztottságaira, a nyugati–keleti, labanc–kuruc, népi–urbánus ellentétpárookra hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy a több vallású társadalom kultúráját a vallási tagolódás gazdagította.

Művelődés, egyház, társadalom – hangzik a cím, a kötet azonban nem általában az egyházak, hanem a protestáns, és ezen belül is elsősorban a református egyháznak a társadalomban, illetve a művelődés terén betöltött szerepével foglalkozik. A művet akár a két évtizede kiadott *Egyház, társadalom, hagyomány* (Magyar Protestáns Köz-művelődési Egyesület, Debrecen, 1993) folytatásának is tekinthetjük, ám annál

szélesebb közönséghez szól. A néhány közös tanulmány ellenére a korábbi kötet kimondottan a református egyház belső életére fókuszált, s megkönnyítette az eligazodást az egyháztörténettel szorosabban foglalkozók számára a rendszerváltást követő években.

A kötetben a többé-kevésbé időrendi sorrendben egymást követő tanulmányokat az ismertetés szerzője megpróbálta levéltáros gondolkodással az időrenden túl tartalmi csoportokba rendezni és így, mintegy „dobozolva” ismertetni. A kötetet bevezető első két tanulmány (*Bevezetés. Keresztények és keresztyének; A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál*) a katolikus–protestáns különbséget a szóhasználatról a kulturális megosztottságig, valamint a kereszthez mint szimbólumhoz való viszonyulás terén vizsgálja.

A könyv derekát az a tizennégy tanulmány adja, amely a 19. századdal foglalkozik. Kósa László a *Bevezetés*-ben a 19–20. század történetének hátterbe szorítottságára mutat rá, mind katolikus, mind protestáns oldalon. Ennek különösebb okát nem látja, szerinte „egyszerűen mulasztás történt, ami a protestáns egyháztörténet-írás hagyományosan reformáció-ellen-reformáció központúságából és a 19. század általános elhanyagolásából fakadt” (128). Másutt is utal a protestáns egyháztörténet-írás erőtlenségére, a 19. század iránti csekélyebb érdeklődésre, a dualizmus évtizedeinek hiányzó feldolgozására (289). E hiány

pótlásának szándéka vezette, amikor azt választotta vizsgálata tárgyául, hogy a kétezer éves keresztény–keresztyén egyház „hogyan találja meg helyét a felvilágosodás után kialakuló polgári társadalomban (mindenekelőtt a változó kulturális viszonyok között), hogyan alakítja azokat és azok hogyan hatnak vissza rá” (12).

Az említett tizennégy írás közül az egyház és állam viszonyának 19. századi változásaival négy tanulmány foglalkozik. E történeti probléma 19. századi alakulását a szerző három nagy fordulópontra kapcsán teszi vizsgálat tárgyává. A protestáns egyházak életében az első nagy változást az 1848. évi XX. törvénycikk hozta (*A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban*). A teljes egyenjogúságot jelentő törvény után a neoabszolutizmus évei a protestáns egyházi autonómia eltörlésének és a visszaszerzéséért folytatott küzdelemnek a korszaka volt (*Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*). A század utolsó évtizedében hozott egyházpolitikai törvényeket, a polgári anyakönyvezés és házasság bevezetését a protestánsok a liberális egyházpolitika kiteljesedéseként üdvözölték (*Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon; A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején*).

Négy tanulmány a vallásos élet 19. századi alakulását teszi vizsgálat tárgyává. *A magánélet vallásossága a biedermeier idején* című írás a magyar vallásos romantika viszonylagos szegénységét hangsúlyozza. Ennek ellenpéldája a József nádor felesége, Mária Dorottya főhercegnő körül kialakult

ökumenikus közösség, amely külföldi mintára épült, a bensőséges hitéleten alapuló kegyességet ugyanis a württembergi származású hercegnő hozta magával a fővárosba. Az 1800-as évek közepére Szeremlei Sámuel lelkész, történész és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* cikkírói működése alapján általános jelenséggé vált a családi, iskolai vallásos nevelés ellanygulása, mely maga után vonta az egyházfegyelem meglazulását, az egyházfenntartás akadozását, végül a felekezethez tartozás elhalványulását (*A vallási közöny növekedése Magyarországon a 19. század közepén*). Ez a vallási közöny vezetett oda, hogy Dél-Magyarországon, a hódoltság után újranepeült területeken, ahol a hagyományos vallásosság különben sem tekintett vissza évszázados múltra, új vallási mozgalmak nyertek teret. Kósa több oldalról vizsgálja, hogy miért éppen ezeken a területeken jutottak fontos szerephez a neoprotestáns „szekták” (nazarénusok, baptisták, adventisták), a későbbi kisegyházak (*Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban*). *A kunágotai áttérés* című tanulmányban azzal az extrém esettel ismerkedhetünk meg, amikor egy katolikus közösséget a papja miatti elégedetlenség indít el az áttérés útján, majd később ugyanezt a személyt kapják – szintén áttérése után – református lelkészülnek.

Az egyház belső szerkezetével foglalkozó két tanulmány közül az egyik a protestáns egyházkormányzat alapegysége, a helyi presbitérium kialakulásával, működésével foglalkozik. Kósa László itt mintaként szülővárosát, Gyulát vette alapul (*Gyula alföldi mezőváros református presbitériuma*

a 19. században). A helybéli egyház-községi és az egyházkerületi levéltári források alapos feldolgozásával a szerző lehetővé tette, hogy betekintést nyerjünk a presbitérium hétköznapi működésébe, a tagok és a kurátor megválasztásának módjába, az ekléziát érintő ügyek (pap-tanítóválasztás, iskolai és gazdasági ügyek) intézésébe. Az egyházközségi szint után az „Egyházi értekezletek.” Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után című írás már az egyházkerületi szintet veszi górcső alá. Az egyházügyi törvények meghozatala a belső változás, megújulás igényét is felvetette a református egyházban. A téma bemutatása kapcsán Kósa egy elfeledett egyházi intézmény, a mindössze negyedszázadon át létező egyházi értekezletek történetét vizsgálja. Az egyesületi jelleggel, egyházkerületenként működő értekezletek elindításakor az egyházi élet élénkítése, a világi elem érdeklődésének felkeltése volt a cél. Az értekezleteken egyaránt megjelentek az egyházon belüli irányzatok, a liberális teológia hívei vagy éppen a belmisszió propagálói. Kósa rámutat arra, hogy a belmissziós irányzat a Duna-melléken volt különösen erős (Budapest), hatása később innen sugárzott ki.

A szorosan vett Magyarország területén kívül eső, már Horvátországhoz, Szlavóniához tartozó települések szórvány reformátussága több tanulmány témája. *A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben* című tanulmányban Szász Károly püspök vizitációja nyomán a szerző a Dráván túli Kórógy, Haraszti, Szentlászló és Magyarrétfalu

századvégi állapotát rajzolta meg, egy olyan szórványét, amit még Szász püspök nevezett „lassú halálra kárhozott gyermeknek”. A hazai, döntően magyar ajkú reformátusságban (a kis számú német gyülekezettől eltekintve) egyedi jelenségnek számítottak a horvát nyelvű tordincei reformátusok (*Tordince horvát református falu*), akik már a 18. században a kálvini hitet vallották. Nem így Maradékon, ahol a 19. század végén anyanyelvi konfliktus vezetett a katolikus magyar hívek református hitre való áttéréséhez (*Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a 19–20. század fordulóján*).

A 20. századdal foglalkozó kilenc tanulmány közül hat jelentős, a református egyházhoz kötődő vagy református egyházi személyiség köré csoportosul. Ezek olyan világiak és egyházfők, akik művelődés-, politika-, egyház- és társadalomtörténetben jelentős hatást gyakoroltak korukra vagy éppen napjainkig sugárik hatásuk: ilyen például Szabó Dezső, Németh László, Révész Imre, Ravasz László vagy Zsindelyné Tüdös Klára. Míg a Szabó Dezsőről és Németh Lászlóról szóló tanulmányok a két világháború közötti időszakba vezetnek vissza és az írók protestantizmus-sal való akkori kapcsolatát feszegetik, addig Révész Imre és Ravasz László életútjának az 1945 utáni szakaszát ismerhetjük meg. A mai egyháztörténetben az 1945 utáni történések, az egyházak elnyomása, vagy az ügynök-kérdés mind-mind aktuális problémák. *A történész Révész Imre fordulata* című tanulmány felveti a rendszer kiszolgáltatásának kérdését. A nagy tekintélyű

püspök, tudós egyháztörténész 1949-ben kivonult az egyházi szolgálatból s korábbi meggyőződésétől végletesen eltávolodva folytatta történeti munkásságát. Kósa sem Révész *Vallozásai* (Révész Imre 1990: *Vallozások. Teológiai életrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*. Szerk. Barcza József. Budapest), sem az utóbbi időben hozzáférhetővé vált irathagyatéka alapján nem találta tette indítékát. Szerinte Révészt leginkább saját szavai ítélik meg: „Egészen más a történetet egy bizonyos szellemi irányzat tükrében nézni és értékelni, s egészen más a történetet bizonyos szellemi irányzat propagandája érdekében átgyúrni és átértékelni.” (Révész Imre 1941: Református történetiszemlélet. In: Vasady Béla (szerk.): *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László 60. életéve és püspökségének 20. évfordulója alkalmából*. Budapest, 435. – Kiemelés az eredetiben.) Az idős Ravasz László memoárírását és a leányfalusi „azilumban” töltött évek történetét átszövi a megfigyelés, az ügynökbeszervezés problematikája. E témához kapcsolódik a fővárosi református ifjúsági körök bomlasztása az 1960-as években, amit a szerző, ekkor éppen egyetemista lévén, saját maga is megtapasztalhatott. Zsindelyné Tüdös Klára és az Országos Református Nőszövetség története szintén „modern” témájú írás, a nők helyzete, illetve az egyházi életbe történő bekapcsolódása ugyanis még a 21. századi református egyház számára is aktuális kérdés.

A kötet több tanulmánya kötődik a szerző származási helyéhez és családi hátteréhez: ilyen például a gyulai történetíró református pap, Ecsedy

Gábor (*Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban*) életrajza vagy a gyulai presbitérium 19. századi története. A külföldi protestáns egyházi kapcsolatokra kitekintő, az évszázados peregrinációs utak 20. századi megfelelőjéről, az eberfeld–debreceni diákcseréről szóló tanulmány, amellel, hogy a magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatáról szól, egyben a szerző családtörténetének egyik elemét is feldolgozza, hiszen az édesapja az ösztöndíjasok egyike volt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy e tanulmánykötettel igen hasznos és érdekes olvasnivalót vettünk kézbe. A változatos témájú, hosszú időintervallumot (mintegy kétszáz év történetét) átfogó írások színes képet rajzolnak elénk egy olyan református egyházzal, amely a változó időben a társadalmi változásokhoz igazodva folyamatosan megújult. A kötettel végre egy helyen jutunk hozzá azokhoz a tanulmányokhoz, amelyeket első megjelenési helyük szerint aligha tudnánk egy könyvtárban elolvasni. További erényei között említendő, hogy a szerző a végén külön közli a tanulmányok első megjelenési helyét azzal kiegészítve, hogy azóta, hogyan bővítette azokat, milyen új forrásokat épített még beléjük. Végezetül ajánljuk a kötetet mindazoknak, akik szeretnének többet megtudni a magyarországi református egyház modern kori történetéről, akiket nem riaszt a református templomok puritán, kívülről fekete-fehérnek látszó egyszerűsége, hanem az ajtón belépve felfedezik a fakazettás mennyezetek változatos színvilágát.

Szatmári Judit